

שערי לשון

מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים
מוגשים למשה בר-אשר

בעריכת

אהרן ממון, שמואל פסברג, יוחנן ברויאר

כרך ג

העברית החדשה ולשונות היהודים

מוסד ביאליק • ירושלים

אטימולוגיה רומאנית לפועל האידי דָאוּו(ע)נען

לפועל האידי דָאוּו(ע)נען = להתפלל הוצעו אטימולוגיות שונות ומשונות. היו מי שרצו לקשור את דָאוּו(ע)נען לשורש העברי דב"ב באמתלה שהתפילה מתבצעת בדיכוב שפתיים (גוגנהיים-גרינברג 1973, עמ' 48); אולם הסבר זה היה מחייב את הכתיב *דאב(ע)נען. ויש מי שייחס לפועל דָאוּו(ע)נען אטימולוגיה יוונית, דהיינו הפועל δέομαι = להתפלל (גרשנזון 1996, עמ' 85). אפילו אטימולוגיה ערבית (וקסלר 1987, עמ' 61–64) ואטימולוגיה איראנית (וקסלר 1993, עמ' 111) הוצעו לפועל המסתורי הזה. רשימה של כל האטימולוגיות האלה נמצאת בשני מאמרים מאת שלמה א' בירנבוים (בירנבוים 1985, עמ' 169–172; 1987, עמ' 11–14). לאחר פריסת מגוון האטימולוגיות נקלעים מאמריו של בירנבוים למבוי סתום. אפילו האטימולוגיה הגרמאנית שלפיה דָאוּו(ע)נען אינו אלא גלגול של הפועל *dænen* מן הגרמנית העילית הבינונית (קאסָאווער 1964, עמ' 166–169; גולד 1983, עמ' 8) אינה משכנעת את בירנבוים, והוא מביא הוכחה פונטית לטענתו שהפועל *dænen* לא יכול היה להתפתח לצורה דָאוּו(ע)נען. בין האטימולוגיות שבירנבוים פסל כחסרות כל שחר נמצאת גם האטימולוגיה הרומית, שלפיה דָאוּו(ע)נען הוא גלגול של *divinus* = אלהי (בירנבוים 1987, עמ' 11). הייתי רוצה לתת הזדמנות שנייה לאטימולוגיה הזאת, שבירנבוים נחפו להדיח ללא שום נימוק.

משני מאמריו של בירנבוים עולה כי האטימולוגיה הגרמאנית, הנראית לכאורה האטימולוגיה הסבירה ביותר, אינה תופסת. יש אפוא מקום לנסות בכיוון אחר, שטרם מוצה כל צורכו, דהיינו הכיוון הרומאני. שהרי האטימולוגיות הרומיות שהוצעו (*devovere* = להקדיש, *divinus* = אלהי) אינן מביאות בחשבון את התפתחויותיהם של הגיזרונות הרומיים המשווערים. אם יש אמנם מקום לאטימולוגיה הקושרת את דָאוּו(ע)נען לגיזרון *divinus*, כדאי להביא בחשבון את הצורות הנגזרות משם התואר *divinus, a, um* ולהתייחס לשפות הרומאניות או לפחות לשלב מאוחר בהתפתחות השפה הרומית, שלב שנהגו פעם הרומאניסטים לקרוא לו "רומית וולגרית".

מה שעשוי לאשש את השערתו בדבר מקור רומאני לפועל האידי דָאוּו(ע)נען הוא התפוצה המשלימה שבין הצורה האידית המערבית אָרן לבין הצורה האידית המזרחית דָאוּו(ע)נען (וויינרייך 1973, II, עמ' 390; הערצאג 1992, III, עמ' 216–217). הצורה האידית המערבית אָרן היא ללא ספק גרמניזציה של גיזרון רומי,

נכראה בתיווך שלב ביניים רומאני *orer/ourer*, איטלר-רומאנית *orare*. אמנם ניתן להסביר את התפוצה המשלימה בין אָרן לבין דאָו(ע)נען על ידי קריטריון סמנטי, ולהבדיל בין תפילת החזן המסומנת על ידי הפועל דאָו(ע)נען לתפילת הקהל המסומנת על ידי הפועל אָרן (בירנבוים 1987, עמ' 11). אך התפוצה הסמנטית הזאת ברורה פחות מן התפוצה הגאוגרפית בין האידיש המערבית לאידיש המזרחית, אם כי בעקבות הגירת יהודי המזרח לגרמניה הפועל דאָו(ע)נען בא לפעמים להחליף את הפועל אָרן (לוונשטיין 1969, עמ' 27–28). מכל מקום, לאור התפוצה המשלימה בין אָרן לבין דאָו(ע)נען (הן מבחינה סמנטית הן מבחינה גאוגרפית) גדול הפיתוי להשלים את הסימטריה ולייחס אטימולוגיה רומאנית גם ללקסמה דאָו(ע)נען.

המרכיב הרומאני באידיש מעיד על התקופה שבה ישבו אבות אבותיהם של האשכנזים באיטליה. נוסף על כך, התגבשות מרכז יהודי בצרפת כתוצאה מהגירת יהודי שו"ם מערבה העניקה ליהדות האשכנזית דוברת הלהגים הגרמניים מעין נספח או המשך באזור הדיבור הרומאני. באופן הלשוני של יהדות אשכנז בימי הביניים תפקדו הצרפתית העתיקה והגרמנית הבינונית כאדסטרטים זו מול זו. כאשר נאלצו יהודי צרפת לעזוב את הממלכה בעקבות הגזרות שגזרו עליהם פיליפ היפה ויורשיו (עד שנת 1394, שנת הגירוש האחרון), עברו רבים מיהודי צרפת מזרחה והתיישבו בגרמניה. אז הפך האדסטרט הצרפתי לסובסטרט. במילים אחרות, השפות הרומאניות שימשו פעמיים סובסטרטים ללהגים הגרמניים שהפכו לימים לקוינה גרמנית-יהודית: פעם בתקופת התגבשותה של יהדות אשכנז בשו"ם בימי הביניים המוקדמים ופעם במאה ה-14, כאשר יהודי גרמניה התחילו את הגירתם מזרחה לכיוון ליטא ופולין. חשיבות המגע עם השפות הרומאניות בתהליך התגבשותה של הקוינה הגרמנית-היהודית הודגשה על ידי מאַקס וויינרִיך; הוא מתייחס ללהגים האיטלר-רומאניים ולצרפתית העתיקה באופן כולל בקראו לשפות האלה לעזיש (לועזית; וויינרִיך 1973, I, עמ' 106).

לאור הנתונים ההיסטוריים האלה יש לאטימולוגיה הרומאנית המשוערת לאידית דאָו(ע)נען שני שורשים אפשריים לפחות: מחד גיסא הלהגים האיטלר-רומאניים (אין לדבר על איטלקית בשלב הזה של התפתחות השפות הרומאניות), ומאידך גיסא הצרפתית העתיקה (שכבר התגבשה כשפה של ממש בשלב הזה של התפתחות השפות הרומאניות. שלבו הראשון של מאמרנו יעסוק אפוא במיקום הגיזרון הרומאני המשוער לאידית דאָו(ע)נען: להגים איטלר-רומאניים או שמא צרפתית עתיקה? בשחזור נכון של מעתק פונטי אסור להתעלם מן הנתונים הרומאניים שהם שלב ביניים הכרחי בין הגיזרון הרומי לבין שאילת המילה על ידי הפרוטו-אידיש והשתקעותה במערכת השפה האידית. אמנם בלונדהיים סבר כי יהודי מערב אירופה השתמשו בלהג רומי משלהם (בלונדהיים 1925), אך השלב הרומי אינו יכול לשמש מקור ישיר לשאילת המילה *divinare* על ידי האידיש. לפיכך שומה עלינו להביא בחשבון את כל רצף התפתחותה של מילה זו כפי שהיא משתקפת בלשונות

הרומאניות שעשויות היו לבוא במגע עם האידיש או עם הפרוטו-אידיש. אשר להיבט הסמנטי של המעתק, הוא מצריך דיון בנתונים הרומיים, שכן הקשר האיטימולוגי בין שם העצם $deus =$ אל לבין הצורות הנגזרות $divinus, divinare$, לא היה תקף אלא בשלב הרומית. בשפות הרומאניות המילים האלה אינן נתפסות כקשורות זו לזו הן בשל השחיקה הפונטית הן בשל הייחודים הסמנטיים. אך באופק הלשוני של הארצות הרומאניות בימי הביניים לא הייתה הרומית אך ורק שפה השייכת לעבר, אלא תפקדה גם כשפת-גג (*Dachsprache*) שהלהגים הוולגריים ניזונים ממנה ומעשירים את אוצר המילים שלהן הודות למגע המתמיד אתה. יש אפוא בסיס לערב את הנתונים הרומיים, ולו רק בשל הדיגלוסיה המאפיינת את האופק הלשוני של ימי הביניים.

א. לזיהוי הגיזרון: היבטים פונטיים

השערתי בדבר מקורה הרומאני של הלקסמה האידיית דָאוּ(ע)נען נשענת כאמור על התפוצה המשלימה בין הצורה האידיית המערבית אָרן לבין הצורה האידיית המזרחית דָאוּ(ע)נען. אם הצורה התחילית של הפועל היא דָאוּ(ע)נען [*dávenen*] ולא דָאוּונען [*dávnen*] ניתן לשחזר גזע דָאוּונע- (דָאוּונענען ללא הצורן -ען). ובכן, הגזע *daven-* יכול להתפרש כגלגול של הגזע *divin-* המופיע בשם התואר הרומי *divinus, a, um* = אלוהי, בשם העצם הסתמי *divinum* = דבר אלוהי (ברכיו *divina* = דברים אלוהיים) ובפועל הדנומינטיבי *divinare* = להתנבא, לנחש. ברומית ביניימית קיבלו יחידות לקסיקליות אלה משמעויות מיוחדות הקשורות לפולחן הנוצרי: *divinum* = עבודת האל; *divina* (סתמי ברכים) = טקסי הנצרות; *res divina* = טקס (נירמיר ואחרים 2000, עמ' 454). ראוי לציין שהמילים הללו מוטעמות בהברה שלפני האחרונה [*divínus*], ואילו הפועל דָאוּונענען מוטעם בהברה הראשונה [*dáv(ə)nən*]. לא חסרות דוגמאות של מעבר ההטעמה להברה הראשונה במילים הרומיות או הרומאניות שהושאלו ללשונות הגרמאניות (אסלנוב 1988, עמ' 34–35). ואם נתמקד במרכיב הרומאני של השפה האידיית, נמצא דוגמאות של שינוי מוחלט במבנה הפרוזודי של המילה אחרי שנקלטה במערכת השפה השואלת. כך למשל הפועל הרומי *benedícere* = לברך, שהוא פרופורוקסיטוני מבחינת הרומית, נהפך לצורת הפועל בענטשן = לברך, שאינה שומרת על הטעמתו המקורית של הגיזרון ואף משמיטה את מרכזה התנועתי של ההברה [di].

כמו כן הפועל האידי המערבי מצביע על תהליך דומה של מעבר של ההטעמה להברה הראשונה, כראוי לשפות הגרמאניות: $órən < oráre$. גם הפועל האידי המערבי טייטשן עבר תהליך דומה של הקדמת ההטעמה במעבר מן הגיזרון הרומאני *tocáre* (צרפתית עתיקה *tochier/touchier*) לצורה *tétschn/téitschn* (וויינרין

1973, II, עמ' 57–58). יצוין שהאטימולוגיה העממית שלפיה טעטשן באה מן תת"ש, כלומר ראשי תיבות של "תקיעה, תרועה, שברים", חסרה כל שחר ולו משום שטעטשן מאויתת בטי"ת ולא בתי"ו (שם, 57).

יושם נא לב שפעלים אחרים השייכים לשדה הסמנטי של הפולחן היהודי ושל הקריאה בספרי הקודש גם הם יחידות לקסיקליות השאולות מן הרומאנית:
– לייענען = לקרוא (> רומאנית [léyere] או [léjere]). כאן ראוי לציין כי הצורה léjere מתועדת כמות שהיא בלהגים דרום-איטלקיים.

– בענטשן = לברך (> רומית benedicere). גם בפועל בענטשן הפונמה המחוככת [č] מעידה על תיווך איטלורומאני, שכן הביצוע של הפונמה [k] כ-[č] מאפיין את הלהגים האיטלורומאניים (מרכזיים ודרומיים) לעומת שאר הלשונות הרומאניות (מלבד הרומנית).

– טעטשן = לתקוע בשופר (> צרפתית עתיקה tochieer/touchier), שצוין לעיל כדוגמה של שינוי מקום ההטעמה אגב השאילה מן רומאנית לאידיש. הפלטליזציה של העיצור [k] לפני [a] היא הוכחה מכריעה לכך שהתיווך הוא צרפתי ולא איטלורומאני, שכן רק בלהגים מסוימים של אזור הדיבור הגלורומאני נהפך העיצור [k] למחוכך [č] לפני [a] אטימולוגית (כלל בארטש).

אשר למעבר מן הגזע divin- לגזע daven-, ניתן להסבירו רק אם לוקחים כבסיס גיזרון רומאני ולא גיזרון רומי של ממש. אכן, גלגוליו הרומאניים של הגיזרון divinare מצביעים על מעתקים פונטיים שונים הבאים לעמעם את ערכה המקורי של התנועה הראשונה [i]: איטלורומאנית (in)dovinare כתוצאה של לביאליזציה של התנועה הבלתי מוטעמת [i] או [e] עם העיצור השפתי-שיני [v] (רולפס 1949, I, עמ' 223–224); צרפתית deviner כתוצאה מן המעטק ההופך את התנועות הבלתי מוטעמות לתנועה המעומעמת [ə]. בשל אופיה הבלתי יציב של התנועה המעומעמת [ə] בצרפתית ניתן להסביר את התנועה [a] של דאוענען כשחזור של צליל מלא אחרי שההטעמה עברה להברה הראשונה:

deviner [dəviné] > *dávīnən > dāvənən

ואולם בצד הצורה deviner מתועדות צורות שבהן התנועה הבלתי מוטעמת [i] של ההברה הראשונה התגלגלה ל-[a]. כך לצד adevineur/adevineor = מגיד עתידות נמצא adavineor/adavineor, ובצד adevinement, adavinail = הגדת עתידות נמצא adavinement, adavinail (טובלר-לומטש 1915, I, עמ' 143–144). מלבד זאת מתועדת הצורה advineur = מגיד עתידות, שבה התנועה המעומעמת [ə] הושמטה לחלוטין (דו קאנז' 1937–1938, III, עמ' 149), דבר המעיד על כך שמגוון הביצועים של התנועה הראשונה בגלגולי הגיזרון divinu(m) בצרפתית העתיקה נובע מתהליך של עמעום התנועה ושחזור. בשלב התגבשותה של הצרפתית העתיקה הביאה הפולימורפיה הנובעת מן ההתפצלות הדיאלקטלית ומהיעדרות

נורמה מאחדת לידי חוסר יציבות בהגדרת הצליל של גלגולי התנועה הראשונה שבגיזרון הרומי.

ואילו בשלב מאוחר יותר של התפתחות הצרפתית, כאשר החלה הנורמה הכתובה להתגבש ולהתעשר תחת השפעת הסופרסטרט הרומי, חלה הגבלה במגוון ביצועיהם של גלגולי התנועה הבלתי מוטעמת. כך נוצרה יציבות מסוימת תוך כדי שאיפה לחזור למצלול האטימולוגי. כך למשל בשם העצם [dɛzɪr] desir (desiderium) = תשוקה, שעבר ל-[dzɪr] (הגייה מתועדת במאה ה-17) עד ששוחזרה התנועה הנשמטת ל-[e] מלאה בהגייה בת ימינו [dɛzɪr] desir. שחזור של התנועה המלאה [e] נעשה בשלב מאוחר, כך שהוא נעשה לפי הגיזרון הרומי שבו התנועה הראשונה אכן נהגית [e] ולא [ə]. מדובר כמעט בהגייה המותנה על ידי האיות (spelling pronunciation). ואילו בשלביה המוקדמים של התפתחות השפה הצרפתית, כאשר שום נורמה כתובה ושום סופרסטרט לא היו עשויים להשפיע על ההגייה, צורה כמו adaviner יכולה הייתה להתקיים בצד adeviner או adviner מבחינה פונטית, והמעתק מן התנועה המעומעמת [ə] אל התנועה המלאה [a] מתקבל מאוד על הדעת, שכן התנועה [a], שהיא התנועה הפתוחה ביותר במערכת התנועות, יכולה לתפקד כמעין "תנועת ג'וקר".

ניתן אפוא לשער שהשאיפה הלקסיקלית המשוערת שגרמה לצורה adaviner להתקבל אל תוך הגרמנית או הפרוטו-אידיש התרחשה לפני שתהליכים נורמטיביים ותהליכי האחדה החלו לפקוד את הצרפתית העתיקה כלומר לפני המעבר אל הצרפתית הבינונית באמצע המאה ה-14.

ואולם אפילו נניח שגיזורנו הצרפתי העתיק של הפועל האידי דָאוּ(ע)נען אינו הצורה (a)daviner אלא הצורה deviner, כלומר הצורה ששרדה בצרפתית הבינונית ובצרפתית המודרנית, ניתן להסביר את המעתק מן הגיזרון המשוער deviner אל dāvenən על ידי כללי התפתחותם הפונטית של הלהגים הגרמניים. אכן מתועד מקביל למעתק של [ɐ] מעומעמת [ɐ] (מרכזית) לתנועה המלאה [a] במרכיב הגרמני של האידיש. מדובר בצורן be-, המשמש לגזירת פעלים. באידיש, כמו בלהגים גרמניים אחרים (להגים תיכוניים מזרחיים), הצורן הזה הפך ba (קינג 1993, עמ' 90), בעוד שבלהגים הדרומיים התנועה המעומעמת המופיעה בצורן זה (וגם בצורן -ge), המשמש ליצירת בינוני עבר סביל, נחלשה עד התאפסות מוחלטת (בגאגהל 1891, עמ' 575-576). אם שיחזורו של הצליל המלא התרחש בהכרח בלתי מוטעמת, על אחת כמה וכמה יכול היה להתרחש בהכרח שהפכה להיות מוטעמת אחרי שהגיזרון הצרפתי deviner התקבל למערכת הפרוטו-אידיש.

גם בשפות אחרות לא חסרים מקבילים לאותו המעתק מהתנועה המעומעמת [ə] לתנועה המלאה [a]. בעברית עצמה הלקסמה סנהדרין, שהיא גלגול של היוונית συνέδριον = מועצה, עברה כנראה תהליך דומה. כי הרי התנועה [ü] שבהכרה הראשונה אינה מוכרת במערכת הפונולוגית העברית. בשל מיקומה לפני ההטעמה

(הן מבחינת ההטעמה הפרופרוקסיטונית שבגירון היווני συνέδριον הן מבחינת העברית, שבה בתהליך שאילת מילים השתנתה ההטעמה למלרע או נוטרלה כליל) ההברה הראשונה שבמילה השאולה הזאת לא הייתה מוטעמת. דבר זה עשוי היה לגרום להשמטת התנועה התחילית [ü] או להפיכתה לשווא נע, עד שהתנועה המושמטת או המעומעמת הזאת שוחזרה לבסוף לתנועה [a], בשל מה שניתן לקרוא לו בררת מחדל פונטית:

[sünédrión] > [snédrión] / [sənédrión] > [snedrín] / [sənedrín] > [sanedrín]

המילה היוונית συμφωνία = סימפוניה, שמרכיבה הראשון אינו אלא המילית σύν = עם, עברה תהליך דומה אגב קליטתה במערכת הפונולוגית של האיטלו-רומאנית:

[sümphonía] > [səmfónya] > [samfónya] > [sampónya] > [zampónya] / [tsampónya] > [zampóna] / [dzampóna] = *sampogna* / *zampogna* = חמת חלילים

אשר לתנועה השנייה [i] של הפועל הצרפתי deviner, היא מוטעמת בצורות מסוימות של הפועל (בהווה בגופי המדבר, הנוכח, הנסתר והנסתרים ובציווי: devine, devines, devinent, devine!). אך לאחר הקדמת ההטעמה המלווה את תהליך האינטגרציה של הלקסמה למערכת פונטית של שפה גרמאנית, התנועה המלאה [i] עברה תהליך של איפוס והיא נהפכה לתנועה הבלתי יציבה [ə]. אכן התנועה השנייה של הפועל דאוו(ע)נען נוטה להישמט, כך שהפועל קיים בשתי צורות מתחלפות: דאוו(ע)נען לעומת דאוו(ע)נען. במעתק הזה מן הצרפתית deviner/(a)daviner לאידיית דאוו(ע)נען/דאוו(ע)נען [dáv(ə)nən] החליפו שתי התנועות הראשונות מעמד זו עם זו: התנועה המאופסת שלפני ההטעמה בצרפתית קיבלה את ההטעמה ושוחזרה באידיש, ואילו התנועה המלאה [i] בצרפתית אופסה בשל מיקומה בין ההברה המוטעמת לבין ההטעמה המשנית (כלומר Nebenton).

מבחינה מורפופונטית אין שום קושי באדפטציה של פועל צרפתי השייך לקבוצה הראשונה של הפעלים הצרפתיים ({-er}/{-ie}), שכן בשלב של הצרפתית העתיקה די היה בהחלפת העיצור הסופי של הסיומת {-er} הנהגית [-er] בצורן {-n} כדי להתאים את הפועל למערכת המורפולוגית של הפועל הגרמני שבה כל שמות הפועל מסתיימים בצורן {-ən}. הפעלים orer = להתפלל, tochie = לנגן, לתקוע עברו בדיוק אותו התהליך.

מעתיקים דומים התרחשו בפעלים הרבים שהאנגלית הבינונית שאלה מן הצרפתית העתיקה. בזמן ששם הפועל האנגלי עדיין היה מסתיים בצורן {-ən}, פעלים רבים מן הקבוצה הראשונה של הפעלים הצרפתיים הפכו פעלים אנגליים תוך כדי החלפת

הצורן {-r} של סיומת שם הפועל בצורן {-n}. כך פועל כמו [plesér] plaiser (צורה אנגלו-נורמנית של הפועל [plezír] plaisir) הפך [plézən] plesen, וזה התגלגל לימים לצורה המודרנית [plīz] please.

מבחינה סינכרונית הפועל דָּאוּ(ע)נֶעַן בהגייתו המלאה (ללא השמטת ה-[ə] הראשון) יכול להשתייך לכאורה לפעלים נבנים על ידי הוספת הצורן {-ənən}, בין שמדובר בפעלים מן הבסיס הגרמני של האידיש, כגון בְּאַרְעֶכְעֶנְעַן = לחשב, בְּאַצִּיכְעֶנְעַן = לסמן ובין שמדובר בפעלים מן המרכיב העברי, כגון בְּדַקְעֶנְעַן = לבדוק, הִרְגֶּעֶנְעַן = להרוג. ובכן הפועל דָּאוּ(ע)נֶעַן עשוי להשתבץ בקבוצה המורפולוגית של הפעלים הנגזרים על ידי הצורן {-enen}, אף על פי שלפי האטימולוגיה המוצעת על ידינו הגבול בין החלק הסמנטי לבין החלק המורפולוגי של המילה עובר לפני הצורן {-en}: {dāven-en} > (devin-ér). אחרי שטושטש הגבול המורפולוגי בין שני חלקי המילה, נוצר מצב שבו dav- נחשב בטעות שורש הלקסמה. ומכיוון שהיסוד dav- אינו אלא חלק מקוטע, כל האטימולוגיות שניסו להתבסס עליו נידונו לכישלון. מבחינה סינכרונית הפועל דָּאוּ(ע)נֶעַן מופיע כלקסמה חסרת כל מוטיבציה אטימולוגית. אף על פי שהוא משתלב היטב בקבוצה מורפולוגית במעבר מן הפרוטו-אידיש אל האידיש ממש התרחש כנראה תהליך של הומוגניזציה: המילים השייכות לתת-מערכות ולאזורים שוליים של המערכת הותאמו למערכת המורפופונטית של הבסיס הגרמני.

ב. ההיבט הסמנטי

הבעיה העיקרית הכרוכה באטימולוגיה המוצעת כאן אינה נובעת אפוא מן ההיבט הפונטי, אלא מן ההיבט הסמנטי. אכן קיים פער סמנטי אדיר בין המשמעות "להתנבא, להגיד עתידות, לנחש", המיוחסת לכל גלגוליו הרומאניים של הגיזרון הרומי divinare, לבין המשמעות "התפלל" של דָּאוּ(ע)נֶעַן. אמנם שם התואר divinus יכול להביע הוראה של "טקס" ברומית ביניימית (נירמייר ואחרים 2000, עמ' 454), אך המעטק הסמנטי הזה מן המשמעות "אלוהי" למשמעות "קשור לפולחן" אינו מתועד לגבי הפועל divinare, הנגזר בעקיפין משם התואר divinus. כי הרי על בסיס שם התואר divinus, a, um נוצר שם העצם divinus = מגיד עתידות, שהוא הוא הבסיס לפועל הדנומינטיבי divinare. המשמעות "טקס דתי, פולחן" מופיעה לעומת זאת בשם העצם divinum (רבים divina) ובצירוף divina. הענקת המשמעות "להשתתף בפולחן דתי, לבצע טקס דתי" לפועל divinare יכולה להתפרש כחידוש ספציפי ללהג רומאני ששימש את היהודים באיטליה, בלותר (ארצות הריין) או בצרפת.

בתולדות לשונות היהודים מתועדים מקרים רבים של שימוש במילה כללית במשמעות יהודית ספציפית. תהליך הייחוד הסמנטי שפקד כנראה את גלגוליו

הרומאניים של הפועל *divinare*, שמשמעותו הכללית היא "לנחש", וקבע לו את המשמעות "להתפלל" נובע כנראה מטִבּו לשוני. כי הרי בהקשר תרבותי נוצרי, הפעלים המציינים את פעולת התפילה היו עלולים להתפרש כקשורים מדי לעבודה זרה. אמנם הפועל *orare* = להתפלל התגלגל לאידיש המערבית באותה המשמעות, אך סביר להניח שלפעלים נרדפים כגון גלגוליהם הרומאניים של הפעלים הרומיים *precare, rogare* (ברומית קלאסית) הייתה מתלווה קונוטציה נוצרית מדי. אמנם גלגולו של *precare* מתועד באידיש המערבית (פרייזן), אך שם הוא משמש לא במשמעות של "להתפלל" אלא במשמעות "לבקש", דהיינו בקשה של אדם מחברו ולא בקשה של אדם מן המקום.

הצלחתם של הפעלים האלה ברומית מאוחרת (כלומר הרומית של הנוצרים) עולה מהישרדות הלקסמות הללו בשפות המודרניות: השוו איטלקית *pregare* וצרפתית *prier*, שהם גלגול של *precare*; ספרדית *rogar*, הממשיך את *rogare*. ובכן, ניתן לשער שכדי להתבדל מדפוסי הלשון של סביבתם הנוצרית נמנעו היהודים דוברי הלהגים הרומאניים למיניהם מן השימוש בגלגוליהם של הפעלים *precare, rogare* והעדיפו להשתמש בגלגוליו של הפועל *divinare*, שלא היה מזוהה עם הפולחן הנוצרי כי אם עם הגדת עתידות, מעשה המנוגד לחלוטין לאתוס הנוצרי. אמנם *divinare* קשור לפולחן הפגני או לפחות לאמונות תפלות פגניות, אך הפער הסמנטי שבין הגדת העתידות לבין אקט התפילה גדול מספיק כדי למנוע את החשש שמא הכוונה לטקס נוצרי. הפועל *divinare* היה קשור למנהג פגני ולא לפולחן יהודי. אחרי ניצחון הנצרות במערב כבר לא בא האיום העיקרי על היהדות מן הפגניות, אלא מן הנצרות. לפיכך עדיף היה דמיון טרמינולוגי עם מנהג פגני מדמיון עם טקס דתי נוצרי.

ראוי לציין, שמתועד מקביל מודרני לטִבּו הלשוני הזה המונע את היהודים להשתמש בפועל "להתפלל" כנראה בשל החשש שלקסמה זו קשורה קשר בלתי נפרד לדת אחרת. מדובר בשימוש אותו הפועל דאָו(ע)נען עצמו באנגלית של היהודים האורתודוקסים האמריקנים. הסוציולקט של הקבוצה הזאת יכול להיחשב מעין אנגלית יהודית המכונה Frumspeak על ידי החוקר חיים מ' וייזר (וייזר 1995). סביר להניח שגלגולו האחרון הזה של דאָו(ע)נען לצורה *to daven* משמש תחליף נוח לפועל *to pray*, העלול להיתפס כניב לשון נוצרי, בעיקר במדינה כמו ארצות הברית שבה התלמידים מתחילים את יום לימודם בתפילה פומבית. רתיעה דומה מניבי לשון נוצריים הם ה־*christianisms* כפי שמכנה אותם חיים ו' ספיחה (ספיחה 1985), מתבטאת בהחלפת הפעלים *orar, rogar, resar* = להתפלל על ידי מילדאר בספרדית יהודית.

לעומת זאת השימוש בשם העצם *divinum* (רבים *divina*) לציין את הפולחן הנוצרי לא היה בו כדי להפריע להשתמש בפועל *divinare* או בגלגוליו הרומאניים השונים במשמעות מיוחדת ליהודים, שכן מדובר בשני חלקי דיבר שונים. נוסף על

כך, המונח *deus*, שממנו נגזר שם התואר *divinus, a, um*, לא יצר קושי מבחינת הרגישות הדתית היהודית. בין שמדובר בגלגוליו הרומאניים (ספרדית יהודית דיו/ אילדיו) ובין שמדובר במקביליו הגרמנים (אידיש גאָט) או הערביים (ערבית יהודית סידנא אללה), המונח הכללי לאל לא הוחלף על ידי מונח אחר, אלא רק עבר כמה שינויים לפעמים, כגון במילה הספרדית היהודית דיו, שבאה להחליף את *dios*, הנתפס בטעות כצורת ריבוי. האינטגרציה של מילים אלה ללשונות היהודים מסתמנת מן הנטייה לצרף למונח "אל" תוספת עברית: כך נוצר הצירוף גאָט ברוך הוא באידיש אלזסית, דהיינו הכלאה בין שם האל הכללי גאָט לבין שם האל העברי (מלשון חז"ל) הקדוש ברוך הוא. כמו כן, בתחינות נשים המונח גאָט מלווה בתוספת יתברך: גאָט יתברך (קיי 1988, עמ' 65). ולבסוף, הוספת הצורן הפולני {-niu} בשם החיבה גאָטעניו מעידה על אינטגרציה של השם גאָט אל תוך אוצר המילים האידי. כל המקבילות האלה באות ללמד, כי הטבו הלשוני המונע שימוש במונח הכללי לתפילה אינו חל על השם הכללי לאל.

המעטק הסמנטי שגרם לפועל *deviner* לקבל את המשמעות הספציפית "להתפלל" התרחש כנראה בשלב של הצרפתית העתיקה, כאשר הקשר האטימולוגי בין הפועל *deviner* לבין שמות התואר *devin/devinal* = אלוהי עדיין היה מורגש. בצרפתית הבינונית ניתן הקשר הזה, שכן שם התואר *devin/devinal* = אלוהי הוחלף על ידי הצורה *divin*, השאולה ישירות מן הרומית הקלאסית (*divinus*). הצורה *devin* נשמרה במשמעות המצומצמת של "מגיד עתידות". כל עוד יכול היה *devin* לשמש הן כשם תואר במשמעות "אלוהי" הן כשם עצם במשמעות "מגיד עתידות", הפועל *deviner* עשוי היה לקבל משמעות נוספת של "להתעסק בדברים אלוהיים", מלבד ההוראה הידועה "לנחש". ניתן אפוא להציג את ההקבלה בין שם העצם *devin* לבין הפועל *deviner* כדלקמן:

חלק הדיבור	שם תואר	שם עצם	פועל דנומינטיבי
המשמעות ניחוש, הגדת עתידות		<i>devin < divinu(m)</i>	<i>deviner < divinare</i>
אלהי	<i>devin < divinu(m)</i> <i>devinal < divinale(m)</i>		<i>*deviner < divinare</i> הגיוזון המשוער לאידיש דאָווענען

שתי משבצות נותרו ריקות בטבלה הזאת: אין שם תואר המביע את המשמעות "קשור להגדת עתידות", שכן שם העצם *devin* הוא בעצמו גלגול של שם התואר *divinus*. ואין שם עצם העונה למשמעות "אלוהי". אשר לפעלים, הצורה *deviner* מתועדת בהוראה הראשונה "לנחש, להגיד עתידות", אך אינה מתועדת במישרין

במשמעות הכללית "לעסוק בדברים אלוהיים". רק השערת בדבר הטבו הלשוני שגרם ליהודים דוברי הצרפתית העתיקה להעדיף את הפועל deviner על פני הפעלים orer או prier מאפשרת לשחזר שימוש מיוחד של deviner במשמעות העונה לשמות התואר devin/devinal = אלוהי.

כדאי להשוות את השימוש המשוער בצורה deviner במשמעות "לעסוק בדברים אלוהיים" עם מעתק סמנטי דומה שהתרחש לא באידיש אלא בפולנית, שפה שהייתה במגע מתמיד עם האידיש החל בשלהי ימי הביניים לפחות. מדובר בשם העצם bóznica, המציין בית כנסת. בין גזירתו של שם העצם bóznica מן bog = אלוהים לבין גזירתו של הפועל deviner בהוראה המשוערת "להתפלל" משם התואר devin/devinal קיימת הקבלה סמנטית מדהימה. ייתכן שהחוליה החסרה בין שני המעצמים הסמנטיים אינה אלא הפועל האידי דָאוּ(ע)נען, שלפי השערתו הוא גלגול של הפועל deviner במשמעות "להתפלל, לעסוק בדברים אלוהיים". המפגש הזה בין הסובסטרט הרומאני של האידיש לבין האדסטרט הסלבי שלה יכול להתפרש כהקבלה אקראית. ואולם האטימולוגיה שהצעתי לפועל האידי דָאוּ(ע)נען מאפשרת לחבר בין שני המעצמים ולהעניק מידה של סיבכיות למה שנראה מלכתחילה כאוניברסל סמנטי.

ראוי לציין, שיש חפיפה כרונולוגית בין גירושיהם של יהודי צרפת לבין הגעתם של יהודי אשכנז לפולין. גירושם האחרון של יהודי צרפת התרחש בשנת 1394, ואילו הגירתם של יהודי אשכנז מזרחה התחילה בעקבות הפרעות שהתחוללו בגרמניה בתקופת המגפה השחורה בשנת 1348. עובדה זו עשויה להסביר מדוע לא הספיקה הצורה דָאוּ(ע)נען להכות שורשים באידיש המערבית. הפועל האידי המזרחי הזה הוא אולי ייבוא ישיר של מרכיב רומאני אל תוך האזור שמאקס ויינרייך קרא לו "אשכנז II" (ווינרייך 1973, I, עמ' 5).

ג. אינטגרציה מורפולוגית: הצורן -ענען

מלבד ההיבטים הפונטיים והסמנטיים שבהפיכת הגיזרון הצרפתי deviner לצורת הפועל דָאוּ(ע)נען [dáv(ə)nən] כדאי להביא בחשבון, שאחרי הקדמת ההטעמה להברה הראשונה ועמעום התנועה [i] לתנועה [ə] יכולה הייתה הצורה המלאה דָאוּענען [dávənən] (ללא השמטת ההברה השנייה) להשתבץ לתוך הקטגוריה המורפולוגית של הפעלים הנגזרים על ידי הצורן -ענען. הגבול המורפולוגי בין הגזע daven- (גלגולו של הגזע divin-) לבין הסיומת {-ən} של שמות הפועל הגרמניים ניטשטש. ומאז הגבול בין חלקה הסמנטי של המילה לבין חלקה המורפולוגי עובר לכאורה בין [dáv-] לבין {-ənən}. ראוי לציין שהקבוצה המורפולוגית של הפעלים הנגזרים על ידי הצורן {-ənən} הטרוגנית מאוד. בראש ובראשונה היא מכילה פעלים השייכים לבסיסה הגרמני של האידיש: רעכענען =

לחֶשֶׁב, בְּאַצִּיכְעֶנֶן = לסמן, בְּאַגְעֶנֶן = לפגוש. לצד הפעלים הגרמניים האלה יש לציין את הפעלים השייכים למרכיב העברי: בדקענען = לבדוק (ליד הצורה בדקען), גנבענען = לגנוב (ליד הצורה גנבען), דרשענען = לשאת דרשה (ליד הצורה דרשען), הרגענען = להרוג (ליד הצורה הרגען), פסקענען = לפסוק (ליד הצורה פסקען), חתמענען = לחתום. ראוי לציין שגם בתוך התת־סוג הזה של הפעלים המורכבים מבסיס עברי ומצורן {-ענען} קיימת הטרוגניות מסוימת שכן התנועה [a] שבהברה הראשונה אינה אטימולוגית אלא בפעלים שנגזרים משמות עצם במשקל קֶטֶלֶן, דהיינו בדקענען → בִּדְקֶן (הנהגה [bádʁkən]); דרשענען → דִּרְשֶׁן (הנהגה [dárʂən]); פסקענען → פִּסְקֶן (הנהגה [páʂkən]). לאור הגזירה הזאת נראה כי הצורה הראשונית היא הצורה הארוכה המסתיימת בסיומת המלאה {-ענען}, דהיינו הרכבה של הסיומת העברית {-ן} בהגייה אשכנזית [-ən] ושל הסיומת {-ען} של שם הפועל האידי (ג'ייקובס 1990, עמ' 106). אשר לצורה גנבענען, היא נגזרת משם עצם ממשקל קֶטֶל, דהיינו גִּנֵּב הנהגה [gánəv/gánəf] ללא כפל הנו"ן, תוך כדי הוספת הצורן {-ענען} המופיע בפעלים הדנומינטיביים הנגזרים משמות עצם במשקל קֶטֶלֶן. במילים אחרות, כל הפעלים הללו יכולים להיחשב צורות דנומינטיביות, ורק הצורה הרגענען נגזרת מן הפועל העברי הָרַג, כנראה לפני המעטק [ɑ] < [o] של הקמץ בהגייה האשכנזית במאה ה־13, שכן הפועל הָרַג נהגה כיום [hórag] בהברה האשכנזית. ואפילו פעלים שלא מתועדת לגביהם צורה ארוכה המסתיימת בסיומת {-ענען} עברו תהליך דומה של הידמות למשקל הפעלים הנגזרים ממשקל קֶטֶלֶן, כגון אכלען = לזלול, מסרן = להלשין על, שאינם נגזרים ישירות מן הצורות אָכַל או מָסַר, אלא הם כנראה מקרים של הידמות למשקל CáCCənən¹ אף שהצורות *אכלענען או *מסרענען אינן קיימות (ג'ייקובס 1990, עמ' 105–106).

על אף תהליך ההאחדה המורפופונטית שגרם להתגבשות קבוצה מורפולוגית מוצקה המתאפיינת בסיומת {-ענען/ען} נשארו כמה הבדלים בין המרכיב הגרמני לבין המרכיב העברי. כאמור לעיל, רוב הפעלים הנגזרים מגזע עברי מכילים אותו המבנה ההברתי CáCnənən, אין יוצאי דופן רבים לנטייה הזאת. כך למשל באידיש מערבית (אלזסית) מתועדת צורת הפועל düxənen הנגזרת משם העצם דוֹכֵן והמציינת את טקס ברכת הכוהנים. מלבד יוצאי הדופן האלה ניתן לקבוע, כי הקבוצה המורפולוגית של הפעלים המסתיימים בצורת {-ענען} מתפלגת בין תת־קבוצה הבנויה על בסיס משקל CáCnənən והממשיכה גיזרונות עבריים לבין תת־קבוצה הבנויה על בסיס משקל CVCənən והממשיכה גיזרון גרמני. אם נשווה את שני תת־המשקלים האלה, יתברר כי תת־המשקל הממשיך גיזרונות עבריים מוגדר

1. האות הלועזית C מסמנת עיצור כלשהו, ואילו האות [a] והמרכיב nənən מציינים את המרכיב הקבוע של המשקל המורפולוגי הזה.

יותר הן מבחינת הצליל [a] החייב להופיע בהברה הראשונה הן מבחינת נוכחותו של העיצור [n] בתחילת ההברה השנייה.

לאור הפילוג הזה בתוך אותה קבוצה מורפולוגית מעניין שהצורה דווענען/דאוונען קרובה יותר למשקל של הפעלים הנגזרים ממילה עברית, לפחות מבחינת התנועה [a] של ההברה הראשונה. אשר למבנה ההברתי ההתאמה אינה מוחלטת, אם כי הצורה המקוצרת דאוונען תואמת לחלוטין לצורות המקוצרות בדקען, דרשען, הרגען, פסקען. ההבדל היחיד נוגע לכך, שבניגוד לצורות המקוצרות בדקען, דרשען, הרגען, פסקען הצורה דאוונען אינה נגזרת מצורה במשקל CáCnanen (משהו כמו *דאוונענען).

אם כן, הפועל דאו(ע)נען קרוב הרבה יותר למשקל של פועל אידי הנגזר מבסיס עברי מאשר לפועל השייך למרכיב אחר. סביר להניח שהגיזרון הצרפתי deviner נקלט בפרוטו-אידיש אחרי שהיהודים המגורשים מצרפת מצאו מקלט בגרמניה. ובכן, בין התקבלותה של המילה על ידי אוצר המילים של הפרוטו-אידיש לבין התמזגותה עם קטגוריה מורפופונטית הזזה לגמרי עם המרכיב העברי עבר כנראה זמן מועט יחסית, מה גם שהצורה דאו(ע)נען מתועדת אך ורק באידיש המזרחית, כלומר בענף של האידיש שהתפלג ממקבילו המערבי כבר בסוף ימי הביניים. במילים אחרות, שלב הביניים שבו הצורה הצרפתית deviner שמרה במידה מסוימת על צביונה המקורי היה כנראה קצר ביותר. ראינו לעיל שהגרמניזציה של deviner לוותה כנראה בהקדמת ההטעמה, וזו גרמה לשחזור צליל מלא לתנועה שבהברה הראשונה. לפיכך השלב *dávīnen יכול להיחשב שלב ראשון של המעתק בכל הנוגע לגלגול הגרמני של הגיזרון הצרפתי. כאשר התנועה [i] שבהברה השנייה עומעמה לתנועה [ə], שום דבר כבר לא מנע את התקבלותה של הצורה החדשה dávənen על ידי הקבוצה המורפופונטית של הפעלים האידיים הנגזרים משמות עצם ממשקל קטלן.

סיכום

ניסיתי לאשש את השערת בדבר אטימולוגיה רומאנית לפועל דאו(ע)נען על ידי נתונים פונטיים, מורפופונטיים וסמנטיים. הבעיה העיקרית היא, כיצד להסביר את תופעת הייבוא הישיר מצרפת לאשכנז II. אם קיים קשר אטימולוגי בין הצרפתית העתיקה deviner, adeviner לבין האידיש המזרחית דאו(ע)נען, מדוע אין הצורה דאו(ע)נען מתועדת בערסה ההיסטורי של יהדות אשכנז, דהיינו באזור הדיבור של האידיש המערבית? ואולם תפוצות פרדוקסליות כאלה מוכרות למדי בכלשנות המשווה. בדרך כלל האזווגלוסות בין שני קצות אזור דיבור מסוים נובעות מכך שהמרכז נוטה לחידושים לשוניים, בעוד שהפריפריות נוטת להיות שמרנית יותר. במקרה הספציפי של אזור הדיבור האידי לא מדובר במרכז קבוע, שכן המרכז גלש

מזרחה, ומה שמכונה כיום אזור הדיבור האידי המערבי חדל להיות מרכז אזור הדיבור האידי. במאה ה-16 נמתח הציר המרכזי של אזור הדיבור האידי בין פראג לקרקוב, מזרחה מאזור הדיבור הגרמני (ויינרייך 1973, I, עמ' 43). ובכן אימוץ הפועל דאָווענען יכול להיחשב חידוש של המרכז, לעומת השמירה על אָרן, המאפיינת את הקצה המערבי של אזור הדיבור האידי. סביר להניח שחומר הגלם לחידוש הלקסיקלי הזה סופק על ידי הסובסטרט הצרפתי של יהדות אשכנז, אך סובסטרט שאינו עתיק כמו המילים האידיות שמוצאן רומאני או איטלורומאני, כגון לייענען או בענטשען. כאן מדובר בסובסטרט של מגורשי צרפת שהשפיע על האידיש בשנים שלאחר הגירוש האחרון בשנת 1394 או אפילו אחרי הגירוש הראשונים בשנים 1302, 1306 או 1322. השפעתו הלשונית של המיעוט על הרוב מתועדת היטב בתולדות לשונות היהודים. בערבית היהודית של צפון אפריקה, למשל, נקלטו מילים ספרדיות רבות אחרי הגעתם של מגורשי ספרד, אף על פי שמגורשים אלה היו מתי מעט לעומת הרוב המכריע של התושבים. כך המילה הספרדית esnoga = בית כנסת התגלגלה לערבית היהודית esnuga אף על פי שלא חסרו מילים לציון בית כנסת ביסוד הערבי של הערבית היהודית. ניתן לשער אפוא שהפועל deviner במשמעות הספציפית "להתפלל" אומץ על ידי יהודים אשכנזים תוך כדי גרמניזציה מורפופונטית. ייתכן שתהליך הגרמניזציה הזה התרחש כבר באזורים מזרחיים. אם השערנו בדבר המקור הצרפתי של דאָווענען נכונה, הגרמניזציה של deviner ל־dävenen התרחשה באזור דיבור אידי הנמצא בסביבה לשונית סלבית מערבית. כך ניתן להסביר את האיווגולסה בין המעתק המשוער מן deviner לדאָווענען לבין גזירת המילה הפולנית bóznica מן שם העצם bog. לא מדובר באיווגולסה המחברת קצוות מרוחקים, אלא באיווגולסה בין שתי שפות במגע, האידית והפולנית.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אסלנוב 1998 = Cyril Aslanov, "Étude d'un modèle d'interaction entre deux langues en contact à travers des exemples tirés de l'histoire du Français", *Cahiers d'études romanes* 10 (1998), pp. 25–55
- בגאגהל 1891 = Otto Bagaghel, "Geschichte der deutschen Sprache", in Hermann Paul (ed.), *Grundriss der germanischen Philologie*, I, Strassburg 1891–1893, pp. 526–333
- בירנבוים 1985 = Salomo A. Birnbaum, "A Refutation of all the Etymologies Proposed for Yiddish Dav(ə)nen", *Jewish Language Review* 5 (1985), pp. 169–172
- בירנבוים 1987 = Salomo A. Birnbaum, "Two Methods", in Dovid Katz

- (ed.), *Origins of the Yiddish Language* (Winter Studies in Yiddish, vol. 1: Papers from the First Annual Oxford Winter Symposium in Yiddish Language and Literature, 15–17 December 1985), Oxford 1987, pp. 7–14
- David Simon Blondheim, *Les Parlers judéo-romans et la Vetus Latina: Étude sur les rapports entre les traductions bibliques en language romane des Juifs au Moyen Age*, Paris 1925
- Florence Guggenheim-Grünberg, *Jiddisch auf alemannischen Sprachgebiet: 56 Karten zur Sprach- und Sachgeographie*, Zürich 1973
- David L. Gold, “More on the Etymology of Yiddish doynen/ = גוֹלד דאָנען/davnen/davenen”, *Comments on Etymology* 12 (1983), pp. 3–10
- Neil G. Jacobs, *Economy in Yiddish Vocalism: A Study in the Interplay of Hebrew and Non-Hebrew Components*, Wiesbaden 1990
- Daniel E. Gershenson “Yiddish and the Ashkenazic Rite: Byzantine Jewry and the Ashkenazim”, *Yiddish* 10, 2–3 (1996), pp. 82–91
- Charles du Fresne Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum*, Paris 1937–1938 (nouvelle édition)
- הערצאָג = מיכל הערצאָג, דער ייִדישער שפּראַך־און קולטוס־אַטלאַס, א-ג, ניר־יאָרק וויינינגען 2000–1992
- וויינינגען = מאָקס וויינינגען, געשיכטע פון דער ייִדישער שפּראַך: באַגריפן, פאקטן, מעטאָדן, ניו יאָרק 1973
- Chaim M. Weiser, *FrumSpeak: The First Dictionary of Yeshivish*, Northvale, NJ & London 1995
- Paul Wexler, *Explorations in Judeo-Slavic Linguistics*, = וקסלר 1987 Leiden 1987
- Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews: A Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity*, Columbus, Oh. 1993
- Adolf Tobler & Erhard Lommatzsch, = טובלר וּלומטש 1915 *Altfranzösisches Wörterbuch*, Berlin & Wiesbaden 1915
- Steven Lowenstein, “Results of Atlas Investigations among Jews of Germany”, *The Fields of Yiddish: Studies in Language, Folklore, and Literature* (Third Collection), in Marvin I. Herzog, Wita Ravid & Uriel Weinreich (eds.), The Hague 1969, pp. 16–35

- Jan Frederik Niermeyer, C. Van de Kieft & J. W. J. = 2000 נירמיייר ואחרים
 Bürger, *Mediae Latinatis Lexicon Minus*², Leiden & Boston 2000
- Haïm Vidal Sephiha, “‘Christianism’ in Judeo-Spanish = 1995 ספיחה
 (Calque and Vernacular)”, in Joshua A. Fishman (ed.), *Readings in the
 Sociology of Jewish Languages*, Leyde 1985, pp. 179–194
- קאסאָווער = 1964 מרדכי קאסאָווער, “דוינען = דאָווענען; טריצען = טעטשן;
 in L. C. Dawidowicz et al. (eds.), *For Max*, “טשאָלנט”,
*Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Language,
 Literature, and Society*, The Hague 1964, pp. 355–368 (163–176)
- Debra Kay, “Words for ‘God’ in Seventeenth Century = 1988 קיי
 Women’s Poetry in Yiddish”, in Dovid Katz (ed.), *Dialects of the
 Yiddish Language* (Winter Studies in Yiddish, Vol. 2: Papers from the
 Second Annual Oxford Winter Symposium in Yiddish Language and
 Literature, 14–16 December 1986), Oxford 1988, pp. 57–67
- Robert D. King, “Early Yiddish Vowel System: A = 1993 קינג
 Contribution by William G. Moulton to the Debate on the Origins
 of Yiddish”, in David Goldberg (ed.), *The Field of Yiddish: Studies in
 Language, Folklore and Literature* (Fifth Collection), Evanston, IL, &
 New York 1993, pp. 87–98
- Gerhard Rohlfs, *Historische Grammatik der Italienischen* = 1949 רולפס
Sprache, Bern 1949